

TEOLOJİ: İYİ Mİ?, KÖTÜ MÜ?

Abdurrahman Aliy, Felsefenin Tanrısı / *Felsefi Teolojiye Giriş*,
İstanbul, Pinhan Yayıncılık, 2017, 134 sayfa.

Nazmiye Kızıltepe*

Tanrı, kişi, tarih ve vahyin birbirlerinin içinden çıkmış bir kavram zinciri olduğunu söylemek sanıyorum ki yanlış olmaz. Felsefe bu kavram zincirinin tamamını kendisine sorun edindir. Söz konusu kavram zincirindeki belirli bir kavramdan hareketle diğerlerini ilişkilendirmek veya hepsini belli bir hiyerarşiye göre sıra düzenine koymak takdir edersiniz ki filozoftan filozofa, felsefi disiplinden diğer bir felsefi disipline, tarihsel süreçten diğerine veya hatta bir milletten diğerine göre farklılık arz edecektir. Örneğin, ilk defa Yunanlılar için Tanrı bir problem haline gelmiştir.¹ Tanrı'ya ve tanrılara logos aracılığıyla yaklaşma anlamına gelen *teoloji* sözcüğünü ilk defa Platon kullanmıştır.² Özellikle Tanrı söz konusu ise, cümle kurup ve şöyle bir geriye çekilip baktığınızda ilk fark edeceğiniz şey çelişkiye düşmüş olduğunuzdur. Biz de daha bu yazıya başlarken fark ettiğiniz üzere, Tanrı'nın önce bir kavram, sonra bir problem ve giderek yaklaşılan bir nesne -yoksa kişi mi- olduğunu söyleyiverdik. Sahi nedir bu Tanrı dedikleri ya da kimdir? Bir kişi mi, ad mı, yoksa kavram veya ilke mi, o mu, simurg mu, varlık veya ilk neden mi, biz mi, büyük mü, mükemmel mi, bilge mi? Bu kavram ve isimlerin hepsi teker teker mi Tanrı'ya işaret eder? Yoksa bunların, yani kavram ve isimlerin ve de ilkelerin toplamına mı Tanrı denir? Yukarıda kısaca da olsa ima ettiğimiz üzere Tanrı'yı kendisine mesele edinen disiplin teoloji ise sembolik teoloji, dini teoloji, doğal teoloji, negatif (*apofatik*) teoloji, pozitif (*katafatik*) teoloji, süreç teolojisi, analitik teoloji, psiko-teoloji, mistik teoloji, mitsel teoloji, siyasal teoloji, masalsı teoloji, şehir teolojisi, devlet teolojisi, teolojik metafizik, felsefi teoloji gibi felsefi literatürde yer alan disiplinler de aynı Tanrı'yı mı problem olarak alırlar? Yoksa farklı farklı Tanrıların varlığı mı söz konusudur? Teoloji Tanrı'yı anlamaya yetmediği için mi burada yalnızca bir kısmının isimlerini zikretmekle yetindiğimiz disiplinler ortaya çıkmıştır? Dahası, yazıya başlarken Tanrı'nın peşi sıra sıraladığımız nefis, tarih ve vahiy ile ilgili özellikle modern dönemde geliştirilen tartışmalar neticesinde mi teoloji disiplini bunca dallara ayrılmıştır? Sanıyoruz ki, bu sorulara bir yazı içerisinde cevap vermek hem mümkün değildir, hem de bizim sınırlarımızı aşar. Yalnızca Tanrı

* Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Bölümü, nazmiyekiziltepe@gmail.com

¹ Jaeger, Werner. *İlk Yunan Filozoflarında Tanrı Düşüncesi*, çev. Güneş Ayas. İstanbul: İthaki Yay., 2012., s.18. Jaeger, kitabında Yunan dini ve Yunan felsefesini ayrı ayrı sorunsallaştırır ve Tanrı probleminin izlerini hem Yunan dininde hem de Yunan felsefesinde arar.

² Jaeger., age., s.18.

probleminin görüldüğü kadar basit bir problem olmadığını ima etmek için başlarken birkaç düşünce kırıntısı serdetmek istedik. Tanrı problemini, derli toplu bir biçimde Türk okurunun pek bilmediği bir disiplin olan felsefi teoloji disiplini içerisinde ele alan bir giriş kitabı ne mutlu ki Türkçe’de yayınlandı. İşte bu yazı, geçtiğimiz sene sessiz sedasız yayınlanan, bizce zımnen de olsa diğer tüm teoloji disiplinlerini hem katederek hem de aşarak felsefi teolojiyi kendisine mesele edinen Abdurrahman Aliy imzalı, Türkçe’deki ilk kitap *Felsefenin Tanrısı/Felsefi Teolojiye Giriş* kitabına dair birkaç söz söyleme gayesiyle kaleme alınmıştır.

Bu sebeple, modern dönemde teolojiden sonra Tanrı problemini alternatif bir şekilde ele alan onto-teoloji ve negatif teoloji disiplinlerinin, sırasıyla kötü ve eksik teolojiler olduklarını ortaya koyup, çözümün felsefi teolojide olduğunu yazarla ve de kitapla birlikte seslendirmek amacındayız. Çünkü bizce, felsefi teolojinin önemi, ancak Batı fikriyatındaki onto-teoloji ve negatif teoloji tartışmalarına hermeneutik bir yöntemle yaklaşıldıktan sonra gün yüzüne çıkmış olacaktır. Kitapta her ne kadar bu iki disipline dair herhangi bir şey söylenmemiş olsa da, biz kitabın adeta bir partner olarak felsefi teolojiye eşlik ettirdiği dini teoloji disiplininin yanına onto-teoloji ve negatif teoloji disiplinlerinin de eklenmesi gerektiğini düşünüyoruz. Onto-teoloji eleştirisinin özellikle Heidegger’in iddiasıyla, unutilan varlık sorusuna yeniden dönmenin bir imkanı olarak anlaşılması, gene Heidegger’in geç döneminde onto-teolojiyi kötü teoloji olarak anlaması ve negatif teolojinin olumsuzlayıcı sözcüklerle hakkında konuşulamayan bir Tanrı’yı işaret etmesi, felsefi teolojinin mottosu, “Felsefi olarak Tanrı hakkında konuşmak mümkündür” ile beraber değerlendirildiği takdirde anlamlı bir bütünlük kurulabilir. Yani felsefi teoloji, unutilan varlık sorusunun hemen yanına, unutilan Tanrı sorusunun eklenmesi gerektiğini, dinlerin ve kültürlerin aksine felsefenin yalnızca Tanrı hakkında bugüne kadar aslında neredeyse hiç konuşmadığını bizce iddia eder. Yani bu yazıya başlarken elimizi ısındırmak için şimdiye kadar ifade ettiklerimizi sadeleştirsek, *Felsefenin Tanrısı/Felsefi Teolojiye Giriş* kitabının da bizce ima ettiği üzere, aslında tüm mesele unutilan Tanrı sorusudur.

Onto-teoloji: Kötü Teoloji

Onto-teoloji kavramına literal açıdan baktığımızda, ontolojik, teolojik ve mantıksal kavramlarının birleşiminden oluştuğunu fark ederiz. Hatta yapılan kimi Türkçe çeviriler, kavramı açıklamak için onto-teoloji kavramının yanına bizim burada yaptığımız sıralamayı vermekle yetinmiştir.³ Gerçekten de onto-teoloji kavramını ontolojik, teolojik ve

³ Örnek için bkz. *Hermeneutik ve Hümaniter Disiplinler*. der. ve terc. Hüsamettin Arslan. Paradigma Yay. İstanbul: 2002. Ricouer, Gadamer, Wachterhauser gibi felsefecilerin çevirilerinin derlendiği kitabın, kavramın geçtiği 331 hariç 9, 30 ve 47. sayfalarında çevirmen, söz konusu kavramı yanına parantez içi açıklamasını vererek “onto-teo-logical (ontolojik, teolojik, mantıksal çev.)” şeklinde kayıt altına almıştır. Çevirmen bu kitapta, kavramı Türkçe’de bazen İngilizce karakterlerle onto-teo-

mantıksal şeklinde parçalamak kavramı açıklamak için yeterli olur mu? Ayrıca yukarıda teoloji kavramının nasıl dallanıp budaklandığını göstermek için verdiğimiz yekûnun yanına şimdi onto-teoloji, ontoloji ve metafizik kavram üçlüsüne dair benzeri bir yekûnu eklemek hiç de zor olmayacaktır: Metafiziği onto-teoloji olarak anlayan Descartes⁴, temel ontoloji⁵, bölgesel ontoloji⁶, fark ontolojisi⁷, dasein ontolojisi⁸, geleneksel metafizik⁹ ve metafiziği ontoloji olarak değerlendiren Hegel¹⁰. Teoloji, ontoloji, metafizik ve şimdi de onto-teoloji birbirlerini doğuran kavramlar mıdır, aralarında bir ast-üst ilişkisi mi bulunmaktadır ya da biri olmadan bir diğeri anlaşılabilir mi? Problem, onto-teoloji kavramında yapılmaya çalışıldığı üzere, kavramın içinde geçen başka kavramların literal anlamlarını vererek ortaya konulabilecek basitlikte ne yazık ki görünmüyor. Ontoloji terimini göz önüne alalım. Ontik olan (varlıksal olan), aynı zamanda lojik olan (mantıksal olan)'dır. Yani, varlık mantıksal bir açıdan, mantıksal bir yolla bilinebilir. Teoloji ise yukarıda belirttiğimiz üzere Tanrı'ya logos aracılığı ile yaklaşma demektir. İki kavramın verdiğimiz tanımları üzerinden onto-teoloji kavramını literal açıdan tanımlamaya çalışırsak şöyle bir şey elde edebiliriz: Varlıksal olan, teolojik olandır. Ya da, varlık teolojik ve de lojik açıdan bilinebilir. Onto-teoloji bir varlık teolojisidir.

Her ne kadar Kant, onto-teoloji kavramını dar anlamıyla ilk kez kullanan filozof olsa da, özellikle Heidegger'in ontoloji kavramını terk ederek metafiziğin onto-teoloji olması gerektiğine dair yaptığı etkili çıkış bu kavramın Heidegger'le birlikte felsefi literatürde anılmasına sebebiyet vermiştir.¹¹ Heidegger, varlık-varolan ilişkisinde varolanların kategoriler sebebiyle ön plana çıktığını ve Varlık sorusunun unutulduğunu iddia eder. Problem, Heidegger için yukarıda da belirttiğimiz üzere unutilan varlık sorusudur. "... metafizik kendisini varolanın varlığına ve temeline doğru sorgulamakla sınırlandırır. Bu nedenle Heidegger metafiziğin bir onto-teoloji olarak anlaşılması gerektiği görüşünü savunmaktadır."¹² Kant ise, ontoteoloji kavramını Heidegger'den

logical şeklinde, bazen onto-teo-lojik, bazen de onto-teolojik şeklinde ifade etmeyi tercih etmiştir. Ayrıca kavramdaki, görebildiğimiz kadarıyla tire işaretinin nereye konup konmayacağı -onto-teolojik veya onto-teo-lojik- ya da tire işaretine gerek duyulmaksızın -ontoteoloji- şeklinde ifade edilip edilmeyeceğine dair Türkçe literatürde bir uzlaşım sağlanamamıştır.

⁴ Somers-Hall, Henry. *Deleuze'nin Felsefi Mirası: Birlik, Fark, Onto-Teoloji.*, çev. Nur Erten., Cogito, sayı: 82, 2016., s.239.

⁵ Somers-Hall, age.,s.239.

⁶ Somers-Hall,age., s.239.

⁷ Somers-Hall.,age., s.239.

⁸ Dastur, Françoise. *Felsefenin Sonu ve Düşüncenin Diğer Başlangıcı.*, çev. Sevim Erşahin Karakaş., Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları, Haziran 2016, Sayı 30, s.497.

⁹ age., s.498.

¹⁰ Öksüzan, Umut. *Ontolojik Farktan F(a)rka. Zor Bir Geçiş.*, Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları, Haziran 2016, Sayı 30, s. 601.

¹¹ Westphal, Merold. *Transcendence and self-transcendence : on God and the soul.* Indiana University Press, 2004., s.16.

¹² Öksüzan, age., s. 596.

farklı olarak, herhangi bir tecrübeye başvurmaksızın saf kavramlar aracılığıyla Tanrı'nın varlığını kanıtlama teşebbüsünü tarif etmek için kullanır.¹³ Gadamer de, Heidegger'in en yüksek varlık sorusu ile varlık olarak varlık sorusunun Aristoteles'te birbirinden koparılamaz sorular olduğunu ve dolayısıyla metafiziğin bir onto-teoloji olduğunu iddia ettiğini belirtir.¹⁴

Pekiye onto-teoloji nasıl bir Tanrı fikri, daha doğrusu teoloji ortaya koyar? Bu soru etrafında Batı fikriyatında canlı tartışmalar devam etmektedir. *Varlık ve Zaman* isimli eseriyle varlık ve varolanlar arasındaki ilişkiye dair ontolojik fark düşüncesine yönelen geç dönem Heidegger, onto-teolojinin kötü bir teoloji olduğunu iddia etmiştir.¹⁵ Çünkü, onto-teolojinin hareket noktası olan varolanlar, varlık zincirinin sonunda bir varolandan *başka* bir şeyle karşılaşmaya olanak vermez. Bu bağlamda, onto-teoloji, kötü sonsuzluğa yakındır. Onto-teoloji, bir varolanın ancak arızı (olumsal) tarzını, ve bu tarzın temellendirilişinin bu varolanın özüne karşılık geldiğini açığa vurur. Bu durumda, Tanrı sadece, varolanın 'varlığı' ya da özü ile kendinde tecrübi varlık arasında mükemmel bir uyumu sağlayan en yüksek varolan olarak olsa dahi bir karşılıklılık (tekabülîyet) teorisi ışığında ortaya çıkar. Onto-teolojinin nesnelere olan obsesyonu Tanrı'nın ileride peşin olarak, felsefi söylemin içine nasıl gireceğini de karara bağlar. Bu itibarla, onto-teoloji problemi Tanrı'yı kolayca sahneye davet etmek yerine, varonlara ilişkin zihni meşguliyetleri aracılığıyla, Tanrı'yı varolanların sonsuz referansının, başka olumsal varolanları alt etmesini sağlayan bir fonksiyon olarak daha özel bir manada düşünür ya da kullanır.¹⁶ Yani, onto-teolojinin Tanrısı, yalnızca bir fonksiyondur. Varlık zincirinin sonunda bizzat Tanrı ile değil, onun fonksiyon verdiği başka bir varolanla karşılaşılır. Tanrı'ya hiç bir şekilde ulaşılamaz.

Negatif Teoloji: Eksik Teoloji

Negatif teoloji sonsuz olarak nitelediği Tanrı'yı kendisine mesele edinir. Bu disiplin için, Tanrı hakkında konuşma ancak negatif yolla mümkündür. Negatif teoloji disiplini, Tanrı'nın ne olmadığını anlatır. Genel karakteristiğini verili olanı reddetmek, çelişki ve paradokslarla konuşmak, 'alpha privans'ları kullanmak¹⁷ şeklinde belirleyen negatif teolojinin, daha çok sözü gerektirecek bir mucize ile karşılaştığında ise dili tutulur. Mucize aslında geniş anlamıyla dini tecrübedir ve dil aracılığı ile aktarılabilen-dil-i-

¹³ Kant., *Critique of Pure Reason*, The Project Gutenberg Etext, son güncelleme: 3 Temmuz 2007, s. 937.

¹⁴ Gadamer, Hans-Georg. *Hermeneutik ve Logosentrizm. Hermeneutik ve Hümaniter Disiplinler* içinde. der. ve çev. Hüsamettin Arslan. İstanbul:Paradigma Yay., 2002., s.331.

¹⁵ Westphal.,age. s.19.

¹⁶ Schrijvers, Joeri. *Ontotheological turnings? : the decentering of the modern subject in recent French phenomenology*, State University of New York Press, 2011., s.22.

¹⁷ Bulhof, I.- Kate, L. "Echoes of an Embarrassment Philosophical Perspectives on Negative Theology-An Introduction", *Flight of the Gods Philosophical Perspectives on Negative Theology*, Ed. I. Bulhof ve L.T. Kate, Fordham University Press, New York, 2000.,1-58., s.5.

çinde varlık kazanabilen bir fenomendir. Negatif teoloji mucizeyle veya tecrübeyle yüz yüze geldiğinde, bir sıfatla karşılaşmış demektir. Mucize bir sıfatı gerektirir. Bu sıfat şayet olumsuzsa, teoloji negatif (*apofatik*); olumluysa da pozitif (*katafatik*) olarak nitelenecektir. Söz konusu iki teoloji de birbirini tamamladıkları için, biri olmadan diğerini tartışmak anlamsız bir girişimdir. Özetle söyleyecek olursak, negatif ve pozitif teoloji bir madalyonun iki yüzünü paylaşırlar.

Felsefi teoloji iyi teolojidir.

İsim olarak Tanrı, ilke olarak Tanrı, kavram olarak Tanrı, fonksiyon olarak Tanrı'dan sonra, sıfat olarak Tanrı'ya ulaştığımız bu düzlemde, teoloji, onto-teoloji ve negatif teolojinin aslında Tanrı sorusunu unutmış olduklarını ve eksik halka felsefi teolojinin bir isim, bir sıfat veya fonksiyonla dondurulan Tanrı problemini hem bu teolojileri katedip, hem de aşarak felsefenin sahnesine geri çağırıldığını iddia ediyoruz. Bu iddiayı, pek tabii ki yazı konusu ettiğimiz *Felsefenin Tanrısı: Felsefi Teolojiye Giriş* kitabından ilham alarak ileri sürüyoruz. Yoksa felsefi teolojiye dair hiçbir şey bilmediğimizi burada söylememize müsaade ediniz. Bu yüzden yazar Abdurrahman Aliy ile birlikte kitabının üstünden beraberce geçerek, bu sefer "Felsefi Teoloji: İyi Teolojidir.", önermesine onun izlediği yöntemle bu yazı aracılığıyla ulaşmak istiyoruz.

Zor okunan, sade ve yoğun bir kitap olan *Felsefenin Tanrısı: Felsefi Teolojiye Giriş*, isminde de belirtildiği üzere, bir giriş kitabı niteliğiyle kaleme alınmış. Yoğun kavramsal dokusu, sert mantıksal donanımı, ansiklopedilere geçecek yetkinlikteki tanım zenginliği ve söz konusu edilen kavramlar ve disiplinlerin tarihsel süreçteki izlerine yapılan etkili atıflarla kitabın bizde bir arı kovani ile karşı karşıya olduğumuz izlenimi uyandırdığını burada söylemek istiyoruz. Türkçe'de felsefi teoloji ile ilgili ilk eseri telif eden Abdurrahman Aliy aslında benzeri nitelikte başka bir esere daha, yine Türkçe'de ilk defa imza atmıştı: Teolog Filozof F.D. E. Schleiermacher: Yaşamı Eserleri Felsefesi, Ankara: Elis Yayınları, 2011, 284 s. Hermeneutik felsefenin en önemli isimlerinden biri olan Schleiermacher'le ilgili olan bu kitap, bizce Türk akademisi ve entelijansiya-sında sükut suikasti ile karşılanmıştır, diyelim ve bu bahsi burada bırakalım. Çünkü bu yeni bir tartışmaya girmek demek olacaktır.

Aliy'in bu yazıya vesile olan kitabına yeniden dönersek, *Felsefenin Tanrısı: Felsefi Teolojiye Giriş* isimli giriş kitabı, 5 temel bölümü ve girişteki konu-yöntem meselesinin ele alındığı 1 ek bölümüyle toplamda 6 bölümü ihtiva ediyor. Konu-Yöntem isimli bölümde Aliy, kitabının içinde hangi meseleleri ele alacağını ve hangilerinden neden uzak duracağını bizzat kendisi detaylarıyla serimler. Kitabın odağında yer alan felsefi teoloji sorunsalının önemi, din ve felsefe alanları içinde nereye tekabül ettiği, hangi disiplinlerle ilişki içerisinde olduğu betimleyici bir tarzda burada ortaya konur. Konu-yöntem bahsinde, her ne kadar tarihsel sürece değinilmeyeceği söylenmemiş olsa da, bu zaten betimleyici tarzın bir gereğidir, tarihsel sürece sadece minik doku-

nuşlar yapılıdır. Tarihsel süreç içerisinde her filozof, başka bir din felsefesi, başka bir dini teoloji ve de başka bir din anlayışı ortaya koymuştur. Hıristiyan dogması karşısında her filozof ve teologun kendi doktrinini oluşturması da son derece makuldür. Yazar, burada söylediğimiz şeyi çok daha sofistike ve mütevazı bir şekilde ifade ederek asıl derdinin, felsefede, Türk akademisi ve entelijansiyasında felsefi teoloji disiplininin ilgi uyandırmasına sebebiyet vermek olduğunu belirtir.

“... felsefi teoloji konulu bu kısa giriş, umarız din-felsefe ilişkisi, din bilimleri, din felsefesi ve dini teoloji bağlamında soru sorma biçimlerinin yeniden ele alınıp sorgulamasına, dini konu ve sorun edinen bütün alanların birbirleriyle olan ilişkilerini yeniden sorgulanmalarına katkı sağlar.”¹⁸

Aliy, felsefi teolojinin doğuşuna olanak sağlayan diğer disiplinler, bu disiplinlerin içindeki merkezi meseleler, disiplinlerde öne çıkan filozoflar ve tarihsel süreci detaylı bir şekilde dokuyup, felsefi teolojinin ana omurgasını şu şekilde tespit eder. Bölümlerin üstünden yazarla beraber geçmeden bu omurgayı seslendirmek felsefi teolojinin mahiyetini de kısaca ortaya koymuş olacak:

“Felsefi teolojinin tek bir konusu vardır: Tanrı. Din Felsefesi; din dili, dini tecrübeler, ibadet ve ritüeller, mistik bilgi iddiaları gibi din fenomenleriyle ilgilenirken, tek bir din kavramı ve dine dair üst kavramlar oluşturamadığı, oluşturmak da istemediği için din bilimine daha yakın durmaktadır. Din felsefesinin felsefi teolojiye en yakın olduğu alan Tanrı kanıtlamalarıdır. Buna karşın, tek konusu olan Tanrıyı, ancak bir sözcük olarak dinden alan felsefi teoloji, dinlerin çokluğunu göz önünde bulundurmamak zorunda hissetmez kendisini. Bu sözcüğün kavramsal içeriğini ise felsefe yaparak, radikal sorular sorarak kurmak ve genişletmek iddiasındadır. Bu aşamada diyebiliriz ki, din felsefesinin iletişim ve etkileşim halinde olduğu alan dindir; felsefi teolojinin iletişim ve etkileşimde olduğu alan dini teolojidir.”¹⁹

Kavramları Filtrelemek

Biricik konusu Tanrı olan felsefi teoloji disiplininin hangi diğer disiplinlere rağmen ve hangi disiplinlerin içinden vücuda geldiğini ortaya koymak için Konu-Yöntem bahsinden sonraki Felsefe Tarihinden Dört Kavram isimli bölümde yazar bu kavramlara dair tanımlar verir. Biz bu bölümü filtre olarak yeniden adlandıracacağız. Çünkü metni yazarla birlikte yeniden okurken, okura bu minik adlandırmalarımızı sunarak sufle vermek niyetindeyiz. Filtre bölümünde yazar, *din*, *teoloji*, *doğal teoloji* ve *din felsefesi* kavramlarını tanımlama yoluna giderek, metni ve felsefi teoloji kavramı için bir zemin yaratır.

Bu bölümde örgü, din kavramı ile dokunmaya başlanır. Kitabın yöntemi gereğince yazar, önce *din* kavramının tanımını kendisine mesele edinir ve fakat ona göre

¹⁸ Abdurrahman Aliy. *Felsefenin Tanrısı: Felsefi Teolojiye Giriş*, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2017, s.10.

¹⁹ Aliy., age., s.56.

böyle bir tanım, kavramın özü gereği mümkün değildir. Aliy, bütün dinleri içerecek bir din tanımı yapılamayacağını, din söz konusu olduğunda, her dil ve kültür kendi tanımını verdiğini, örneğin erken dönem Hıristiyan yazarların *religio* gibi Antik Yunan dininden tevarüs ettikleri kavramları kullandığını belirtir. Aliy, neden bir din tanımı yapılamayacağını şu şekilde maddelendirir:

- a. Dini tanımlamak için tek bir üst kavram yoktur.
- b. Günümüz dünyasında din olgusuna karşılık gelen tek bir kavram yoktur.
- c. Dinin modern dönemdeki yorumlarında bireysellik vurgulu tanımlar daha ön plandayken, eski dönemde yaşantı, emir ve ifade öne çıkarılmıştır.²⁰

Din kavramını açıklayabilmek için yazar, masaya başka bir kavramı daha sürer: Doğal din kavramı. Bu kavram, vahiy dininin karşısında konumlandırılır. 18. yy'a gelinceye değin din, kült ve ibadet biçiminde, yani doğal din olarak anlaşılmıştır. Din, doğal din ve vahiy dininin hangi yüzyıllarda nasıl anlaşıldığı ve hangi düşünce akımlarının temellerinde oldukları detaylarıyla bu bölümde açıklanır. Örneğin; "18. yy. deist düşüncelerin temelinde doğal din, doğal teoloji düşüncesi yatmaktadır."²¹ Yazar burada din kavramının altında, 17-18 ve 19. yy'lardan seçtiği filozofların getirdiği açıklayıcı din tanımları sıralar. Buradaki dikkat çekici figür Hegel'dir. Çünkü hem Hegel, Schleiermacher'ın getirdiği din tanımına karşı çıkmış, hem de din tanımının arkasına gölgesi niteliğindeki başka bir kavramı eklemiştir. Bu kavram, *mutlak* kavramıdır. Aliy, Hegel'in felsefi teolojiye olan katkısının mutlak kavramında billurlaştığını belirtir.²²

Ayrıca Aliy, 20. yy'da ilk defa felsefi din tanımlamasıyla karşılaştığını, bu tanımı felsefenin yapıp yapmayacağını ise, felsefi teolojinin imkânını kabul edip etmeme ile ilgili tartışmalarla yakından ilişkili olduğunu belirtir. Yazar, din, doğal din ve vahiy dini ile başlayan filtrelendirmesinden felsefi din kavramı çıkararak, teoloji bahsine geçer.

Antik Yunan felsefesinin kavramı olan teolojinin tanımını verdikten sonra Aliy, tarihsel süreçte teolojinin; doğal, mitsel ve politik olmak üzere üç kısma ayrılarak tartışıldığını ve fakat Augustinus'un bu kısımlandırmayı işlediğini söyler. Augustinus'a göre doğal teoloji dine yakındır. Aliy, doğal teoloji ile felsefi teolojiyi özdeşleştirir. Augustinus'a göre ise yalnızca doğal teoloji dine yakındır. Aliy ayrıca Yeni Platonculuğu, felsefi teoloji ile mitsel teolojinin birleşimi olarak görmektedir.²³ Bu bölümde göze çarpan başka bir unsur ise, Aliy'in belirttiği üzere 18. yy.'dan 21. yy'a kadar, teolojinin teologların güdümünde ilerleyen bir disiplin olması ve felsefe içerisinde göz ardı edilmiş olmasıdır.

²⁰ Aliy, age., s.14.

²¹ Aliy,, age., s.18.

²² Aliy,,age., s.22.

²³ Aliy,, age. s.26.

Yazar, dini teolojinin karşısına doğal teolojiyi yerleştirerek ve aralarındaki farkı vurgulayarak, doğal teoloji kavramının tarihsel süreç içerisinde, akıl, doğa, Tanrı ve vahiy kavramlarının içerisinde sınırlanarak vücuda geldiğini dile getirir. Doğal teoloji kavramı, doğa kitabı ve aklın geri çevrilemez ışığı ile beraber mütalaa edilmiştir. Özellikle akla yapılan bu güçlü vurgu neticesinde “Akıl Dini” ve “Rasyonel Teoloji” kavramları doğmuştur.²⁴ Doğa, din, doğal teoloji ve akıl kavramlarının içinden ve bu kavramlarla beraber, felsefe tarihi için çok büyük önem arz eden “Akıl Dini” kavramına nasıl ulaşıldığını göstermesi açısından, kitabın bu bölümünü, yani *doğal teoloji* bölümünü okurun dikkatine özellikle sunuyoruz. Yazar burada ayrıca doğal teoloji kavramının ilk kullanımlarında vurgunun Tanrı’ya değil, dine yapıldığını belirterek, felsefi teolojinin diğer teoloji disiplinleri arasından sınırlanarak çıkışının nasıl büyük bir boşluğu doldurduğunu da zımnen ifade etmiş olur.

Din felsefesi kavramına gelince, bu kavram aydınlanmanın sonlarında doğal teoloji tartışmaları bağlamında ortaya çıkmıştır. Teoloji ve apolojinin yardımcı niteliğindeki din felsefesi özellikle Kant felsefesinde öne çıkar. Fichte ise, din felsefesini felsefi din öğretisi veya din teorisi şeklinde yorumlamıştır. Spinoza din hakkındaki bütün düşüncelerin din felsefesi olarak nitelendirilmesi gerektiğini düşünmektedir. Bu bölümde de Aliy, yine farklı teologların din felsefesinden ne anladıklarında dair bir panorama ortaya koyarak felsefi teoloji kavramının mahiyetine yönelik çabasını sürdürür.

Aliy’e göre din felsefesi dahil yukarıdaki 4 disiplin için merkezi disiplin teolojidir. Teolojinin söz konusu edilen disiplinleri kavrayış şekli 20. yy’a gelinceye değin baskın olmuş, felsefe ise bu disiplinleri nasıl kavradığına dair görüş belirtmekte ya sessiz kalmış, ya da teolojinin güdümünde hareket ederek özgün düşünceler ortaya koymamıştır.²⁵

Teorinin Özü

İkinci bölüme ulaştığımızda ise kitabın asli meselesine ulaşırız. Din Felsefesi, dini teoloji ve felsefi teoloji arasındaki dinamik etkileşim, felsefi teolojinin radikal soru sorma yönteminin en bariz unsurlarından birisidir. Bu üçlü yapı anlayabildiğimiz kadarıyla, radikal soru sorma denilen şeyin mahiyetini oluşturur. Birinin nerede başlayıp, nerede bittiği ortak kavramları olan Tanrı kavramına dair geliştirdikleri argümanlar neticesinde belirlenir. Tanrı kavramının basitliği, onun deneyimden ve vahiyden sadeleştirilmesi için, soru olmazsa olandır. Felsefi teoloji, doğuşuna imkan veren diğer iki disiplinden radikal soru sorma yöntemi sayesinde istikamet bulur. Bu üç disiplin arasındaki sınırların bulanıklaştığı yerlerde soru ortaya çıkar ve felsefi teoloji istikametini sorularla yeniden kazanır. Radikal soru sorma, Tanrı hakkında konuşma demek olan felsefi teolojinin, evet felsefe ve Tanrı’dan önceki en önemli momenti konuşmanın mertebelerinden bir diğeridir. Düşünce; soru, Tanrı ve konuşmanın ürünü olacaktır. Aliy’in felsefi

²⁴ Aliy., age. s.27.

²⁵ Aliy., age., s.32.

teolojik mutlak kavramının yerine geçen kavramlar olarak peş peşe sıraladığı varlık, mistik ve söylenemeyen, özdeş olmayan, ideal iletişim cemaati ve fark²⁶; soru, Tanrı ve konuşma varsa var olabilecek kavramlardır. Birinden diğerine doğru soru merkezli yapılan hareket farklı kavramların doğumu için anlam genişlemesine imkan sağlar. Aliy, bu kavramların bütünlük sunma iddiasıyla düşünceyi adeta ketleyen bir mahiyette olmadıklarını, kavramların teoloji ve felsefeden felsefi teolojiye soru, Tanrı ve konuşma örgüsünden geçerek taşındığını ima eder. Yani bitmemiş süreçler söz konusudur. Bu da bizce, felsefi teolojinin doktriner bir yapı arz eden teoloji ve felsefenin aksine, dogmadan -tabii bu bağlamda Hıristiyan dogmasından- beslenerek yeni kavramlarla yol almasına imkan sağlar. Aliy bunun önemini yine din biliminde, bir din tanımını verilememesinin nedenini açıklayarak ortaya koyar. Dini, deneyimle özdeşleştirmek çok sayıda dinin bulunduğu bir zeminde tanıma ulaşmaya engel olacaktır.²⁷ Tanımın olmadığı bir zemin, başlangıcın elinizde sürekli şekil değiştirmesine sebebiyet verecek, odak bulanıklaşacak ve diğer alanlara sıçramak da kaçınılmaz olacaktır. Nitekim yukarıda da ifade ettiğimiz üzere, felsefi teoloji böyle bir ihtiyaca binaen ortaya çıkmış bir disiplindir. Daha doğrusu, Aliy'in de belirttiği üzere din tanımını felsefi teoloji, onun ön-hazırlık disiplini olarak kabul edilebilecek din felsefesinden almayı ya da onun sahasına devretmeyi seçmelidir. Bir din tanımına ulaşmanın zorluklarını Aliy, sorular eşliğinde ortaya koyar.²⁸ Bu hususta Aliy, özellikle Schleiermacher'e dayanan kuramcılarla birlikte dinin bireysellik boyutunun pozitif anlamda ön plana çıkarıldığını ve meselenin mistisizm ile birlikte tartışılması gerektiğini vurgular.

Eserde, felsefe ve teoloji arasındaki etkileşim, "felsefe teolojinin hizmetçisidir" şeklinde mottalaştırılarak sunulur.²⁹ Bu da aslında bizce, din felsefesi-dini teoloji ve felsefi teoloji arasındaki devinimin felsefi teolojiye omurga vermesi demektir. Başka bir deyişle, birbirleri arasındaki tarihsel süreklilik ve kavram geçişkenliği ile üç disiplinin pozisyonlarını kontrol etmesi ve felsefi teolojinin daimi olarak diğer iki disiplinle arasına mesafe koyarak Tanrı sorusu bağlamında biricikleşmesi demektir. Hegel örneği bu noktada manidardır; yani din felsefesi iddiası ile tarih sahnesine çıkıp, ortaya koyduğu düşüncesinin felsefe olarak felsefi teoloji olması.

Diyalektiğin karşısında Fark

Ayrıca ikinci bölümde, semantik ve hermeneutik disiplinlerin felsefi teolojiyi besleyen ve de önünü açan disiplinler olmalarına dikkat çekilir. Felsefi teoloji teorik bir disiplindir. Karşılaştırmalı din bilimleri, etik, din bilimlerinin dini dil, deneyim, vahiy gibi pratiğe bakan alanlarıyla arasına koyduğu mesafe ile yoluna devam etmesi

²⁶ Aliy., age., s.48.

²⁷ Aliy., age., s.49.

²⁸ Aliy., age., s. 51.

²⁹ Aliy., age., s.58.

gereken bir disiplin olması altı çizilmesi gereken başka bir husustur. Felsefi teoloji, önceki cümlede sıralanan alanları din felsefesi ve dini teoloji disiplinlerine radikal soru sorma yöntemi, yani felsefe yoluyla havale eder. Fakat Aliy, felsefi teolojinin din felsefesi ve dini teoloji ile ama özellikle de dini teoloji ile diyalektik bir etkileşime girmediğini belirtir. Çünkü sürecin sonunda, felsefi teoloji ile dini teoloji senteze gitmezler, her ikisi de kendi alanlarında pozisyonlarını muhafaza eder.³⁰ Bizce de diyalektiğin yerine karşılaşmalar, dönüşler, ileri hamleler, geri çekilmeler söz konusudur ve bunların neticesinde fark ortaya çıkar. Her üç disiplin ve disiplinlerin kendi içlerindeki derecelendirme ile değer sahneye çıkışı kaçınılmaz olacaktır.

Felsefi teolojinin, eserden anlayabildiğimiz kadarıyla biri gizli iki öznesi vardır: Gizli olanı konuşma, diğeri ise Tanrı'dır. Şimdi sıra bu gizli öznenin tartışıldığı bölümde.

Tanrı Hakkında Konuşmak Ne demektir?

Üçüncü bölüm de Tanrı sorusunun önemi ve bu sorunun din felsefesi ile dini teolojinin ellerinde nasıl şekillendiği tartışılarak açılır. Soru bir anlamda dil sorusudur. Teolojinin başka bir branşı olan analitik teolojinin merkezinde de dil sorusu yer almaktadır. Öz, kişi gibi felsefi kavramları ve bunlardan doğan problemlerin mantıksal sertlik ve ifade sadeliği ile değerlendirilmesi gerektiğini savunan analitik teolojide, problem önce bileşenlerine ayrılır, sonra bir argüman halinde yeniden düzenlenerek ortaya konulur. Vahiy, kültür, Hıristiyan geleneği ve yazı ile ilgili Batı fikriyatında özellikle ses getiren tartışmalara yol açan analitik teoloji³¹, dilin analitik olması gerektiğini söyleyerek yeni bir dilin doğmasına, daha doğrusu dile dair yeni bir adlandırmaya sebep olmuştur: yıldızsal dil³². Bu dil, dini dildir. Tekanlamlı (İng. univocal) bir yapıdan ziyade, çokanlamlı (İng. multivocal) bir yapıyı içeren dini dil, özel dil veya vahiy dili şeklinde de kavramsallaştırılır. Aliy, bu bölümde dini dil meselesini, Tanrı hakkında konuşma bağlamında tartışmaya açar. Aliy, din felsefesinin, davranışlar ve dini dil meselelerine eğilirken, felsefi teolojinin bunlardan bağımsız bir şekilde Tanrı hakkında konuşmayı tercih ettiğini belirtir. Felsefi teolojinin Tanrısı, iman edilen bir Tanrı değildir. Bir ilke, bir kavramdır.³³ Pekiyi bu kavrama nasıl bir dil içinden ulaşmak mümkün olabilecektir.? Kant ve Hume felsefelerinde işaretleri görülebileceği üzere, genel olarak klasik metafizikte Tanrı ve Tanrısal'a ilişkin soru sormak

³⁰ Aliy., age. s.63.

³¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. *Analytic Theology New Essays in the Philosophy of Theology*, Der. Oliver D. Crisp ve Michael Michael C. Rea., içinde Michael C. Rea., *Introduction* ve Oliver D. Crisp., *On Analytic Theology* bölümleri. s.1-54. Oxford University Press., New York, 2009.

³² Alain Badiou. *Başka Bir Estetik Sanatlar İçin Küçük Bir Kılavuz*. İstanbul: Metis Yay., 2010. s. 141. İfadenin İngilizce tercümesi *astral* şeklinde yapılmış. bkz. *Handbook of Inaesthetics.*, Çev. Alberto Toscano. Stanford University Press., California, 2005., s. 121. İngilizce literatürde, aynı kavram için geçen başka bir kelime ise; *constellation*.

³³ Aliy., age., s.74.

boş ve anlamsız iken³⁴, bu düşüncelerin içinden nasıl sıyrılıp ve hangi dille Tanrı hakkında konuşma gerçekleştirebilecektir? Aliy, bu sorulara dinin, mükemmel bir dile cevabını verdiğini ve fakat bu dile ulaşmanın yersiz bir çaba olarak kaldığını söylemektedir.³⁵ Tarihsel süreç, dini dilin paradokslarla mümkün olabileceğini göstererek aslında meselenin özünden kaçmayı tercih eden anlayışlardan ve de filozoflardan müteşekkildir. Bu alanda, paradokslara düşüldüğünü söylemek aslında Aliy'e göre, Tanrı hakkında konuşmanın imkansızlığını kabul etmek demektir. Bir sonraki aşamada, vahyin anlamsızlığını ve bilgi kaynağı olamayacağını kabul etmek çok kolay bir hale gelecektir.³⁶ Aliy, buna itiraz eder ve Tanrı hakkında konuşmanın mahiyetini tartışmaya açarak konuşmanın mahiyetini belirleyen üç sınırdan³⁷ bahseder: i) Dini Sınırlar ii) Epistemolojik Sınırlar iii) Semantik Sınırlar. Buradaki sıralamadan Aliy, Semantik Sınırları öne çıkarır. Bu mesele de yine üç başlık altında tartışmaya açılır. i) Sonsuz Niteliksel Fark ii) Analoji ve iii) Metaforik Dil.³⁸

Aliy'in ufuk açıcı tartışmalara yer verdiği ve peş peşe sıraladığı sorularla okuru müteyakkız bir halde tuttuğu bu bölümden dikkatimizi çeken, "bilgelik, Tanrı'nın sıfatı olarak kullanılırken, sıcaklık, soğukluk vs. gibi sıfatlar neden Tanrı için kullanılmamaktadır.³⁹ şeklindeki sorudur. Bu sorudaki problem kitapta şu şekilde belirtilir: Tanrı dinlerde bir kavram değil bir isimdir.⁴⁰ Adlandırma varsa referans vardır, ki Tanrı söz konusu olduğunda bu vahiy olacaktır. Fakat Felsefi teolojide ise adlandırmanın yerine kavramlar vardır.⁴¹

Felsefi teolojinin en önemli ve biricik konusu olan Tanrı hakkında konuşmanın sorunsallaştırıldığı bu bölümde, (Dini) İmanın Tanrısı, (Dini) Teolojinin Tanrısı ve Felsefi Teolojinin Tanrısı hakkında ayrı ayrı hangi şekilde konuşmanın mümkün olabileceği ayrıntıları ile alınmıştır. Yukarıda alıntılıladığımız soru Aliy'in kışkırtıcı sorularından yalnızca bir tanesiydi. Bu sorulara, bu alanların Tanrıları'nın aynı olup olmadığı ve de yoksa aynı Tanrıdan farklı yöntemlerle mi konuştukları eklenebilir. Biz, soru babında bir şeyler ekleyerek bu kışkırtıcı tartışmayı kitaba bırakmak istiyoruz.

Konuşurken

Dini teoloji, din felsefesi gibi disiplinlerin merkezlerine aldığı Tanrı düşüncesinin yerini, felsefi teoloji ile birlikte Tanrı hakkında konuşmanın alıyor olması, kitabın çarpıcı vurgularından yalnızca bir tanesi. Konuşma meselesinin altını başka bir şekilde çizmek istiyoruz. Düşünce bir denkleştirmeyi (*adaequatio*) gerektirir. Fakat konuşma

³⁴ Aliy., age., s.74.

³⁵ Aliy., age. s.75.

³⁶ Aliy., age., s. 77.

³⁷ Aliy, age., s.77.

³⁸ Aliy. age., s.78.

³⁹ Aliy, age., s.81.

⁴⁰ Aliy, age.,s.88.

⁴¹ Aliy, age.,s.91.

varsa, mırıldanma ve kekeleme de olacaktır; ki bunlar da eksik konuşmaya karşılık gelir. Dahası, konuşmaya ekleme ve çıkarma mümkündür. Bu da sonsuz bir ihtimaller alanını açar. Ekleme ve çıkarma, mırıldanma ve kekeleme, haykırma ve söyleme olarak konuşma, nesnesinin asla karşısında tam olarak boy vermesine imkan vermez. Tanrı da bizce tam olarak böyle bir şeydir.

Konuşma, susma varsa vardır. Daha derli toplu ifade etmek gerekirse, vahiy dışında Tanrı hakkında konuşma; Wittgenstein'in bıraktığı yere, "susmak gerek" dediği yere öncelikli olarak gelip sonra burayı zemin kabul ederek oradan hareket etmek demektir. Susma, konuşma için bir ön hazırlıktır ve konuşma öncesindeki tüm ara-formları da içinde barındırır.

Tanrı Kişi değildir.

Dördüncü bölümde ise Tanrı hakkında konuşma sorunu Tanrı'nın kişiliği tartışmaları bakımından ele alınır. Bu sorun din dili meselesi ile ilgili olduğundan yalnızca tartışma başlıkları verilir ve derinlemesine ele alınmaz. Ama bizce açıklayıcı, tarif edici tarzda dinin bir tanımı verilmediği için, dini dilin başat unsurları olan semboller, işaretler ve algılarla ilgili bir kesinliğe ulaşamamak da son derece doğaldır. Burada bizce din kavramına dair analitik bir tanıma ulaşılamadığı için, dini dilin, yukarıdaki hatırlatmamızla yıldızlı (*İng.* astral, constellation) dilin meşruiyeti geçerlilik kazanır.

Antik Yunan Örneği

Kitapta sıra teorinin pratize edilmesine gelir. Bunun için Aliy, kitabın beşinci ve son bölümünde Antik Yunan'a döner. Felsefi teoloji Antik Yunan'da felsefe ile eş zamanlı olarak başlamıştır. Yazarın "tüm felsefe dizgeleri felsefi teolojinin öne çıkan biçimlerinden olan modern dönemdeki Spinoza ve Hegel felsefelerinden ziyade, Antik Yunan'ı tercih etmesinin sebebi, Tanrı hakkında düşünme ve konuşma ile ilgili tarihsel-arşivsel bir çalışma yapmamış olmak ve yalnızca ve sade bir biçimde bir teorik giriş kitabına imza atma niyetini taşıyor olmasıdır."⁴² Yazarın girişte söylediklerini buraya kayıt düşerek felsefi teoloji örneğinin ilmek ilmek örülüşünü görmeyi okura bırakıyoruz. Fakat Antik Yunan'da felsefi teolojinin ilk kavramını Tanrısal olduğunu da söylemeden geçmeyelim. Ayrıca Tanrı kanıtlanması, dini teolojiden çok daha önce felsefi teolojide ortaya çıkmıştır. Felsefi teoloji tarihinin ilk tanrı kanıtlanmasını yapan filozof ise, Aristoteles'tir. Aliy'e göre, Platon'un devlet modeli de bir tür Tanrı kanıtlanmasıdır. Aliy ayrıca, ruhun varlığı ve devlet modelini Platon'un, Tanrı kanıtlanmasının aracı olarak kullandığını belirtir.

⁴² Aliy., age., s.12.

Sonuç Yerine

Felsefenin Tanrısı: Felsefi Teolojiye Giriş isimli eserin merkezi problemi olan felsefi teolojinin, onto-teoloji ve negatif teolojinin yarım ve hasarlı bıraktığı yerleri onarma imkanının nasıl gerçekleşebileceğini gözler önüne sermeye çalıştık. Kitapla ve pek tabii ki felsefi teoloji disiplini ile tanışmak için kaleme alınan bu yazıda Tanrı sorusunun her üç teolojide hangi şekillerde gündeme getirildiği ele alındı. Tanrı'nın ölümünün ve felsefenin sonunun ilan edildiği günümüz dünyasında, biricik meselesi Tanrı hakkında konuşmak olan felsefi teolojinin ne kadar büyük bir boşluğu dolduracağı kitapla birlikte Türk entelijansiyasının dikkatine sunulmuş oluyor. Din felsefesi ve dini teoloji ile göbekten bağlı olan felsefi teolojinin özellikle dini dil meselesine yepyeni ufuklar açma imkanını kitabın üçüncü ve dördüncü bölümlerinden adım adım izleyebiliyoruz. Dile yapılan vurgunun, hem Tanrı sorusu hem de Tanrı hakkında konuşma ile yakından alakalı olduğunu yazarla birlikte biz de şimdi bir kez daha seslendiriyoruz.

Onto-teolojiyi kötü, negatif teolojiyi ise eksik olarak nitelediğimiz bu düzlemde, yukarıda sıralanan süreçlerin işlemesi ve özellikle yazarın kitabın *Konu-Yöntem* bölümünde tavsiye sadedinde söylediklerinin yapılması neticesinde, teolojinin nasıl *iyi* bir hale gelebileceği ve artık adının neden *felsefi teoloji* olması gerektiği, kitabın muhataplarının tartışmasız bir biçimde apaçık görebileceği bir gerçek olacak.

Kaynakça

Aliy, Abdurrahman (2017). *Felsefenin Tanrısı: Felsefi Teolojiye Giriş*, İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Analytic Theology New Essays in the Philosophy of Theology, Der. Oliver D. Crisp ve Michael Michael C. Rea., New York: Oxford University Press., 2009.

Badiou, Alain (2010). *Başka Bir Estetik Sanatlar İçin Küçük Bir Kılavuz*. İstanbul: Metis Yay.

------(2005). *Handbook of Inaesthetics*., Çev. Alberto Toscano. Standford University Press., California.

Dastur, Françoise (2016). *Felsefenin Sonu ve Düşüncenin Diğer Başlangıcı*., (çev. Sevim Erşahin Karakaş), Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları, Sayı 30.

Gadamer, Hans-Georg (2002). *Hermeneutik ve Logosentrizm. Hermeneutik ve Hümaniter Disiplinler* içinde. (der. ve çev. Hüsamettin Arslan.) İstanbul:Paradigma Yay.

Jaeger, Werner (2012). *İlk Yunan Filozoflarında Tanrı Düşüncesi*. (çev. Güneş Ayas), İstanbul: İthaki Yayınları.

der. ve çev. Hüsamettin Arslan (2002). *Hermeneutik ve Hümaniter Disiplinler*. İstanbul: Paradigma Yay.

Kant, I., *Critique of Pure Reason*., The Project Gutenberg Etext, son güncelleme: 3 Temmuz 2007

Öksüzan, Umut (2016). *Ontolojik Farktan F(a)rka. Zor Bir Geçiş*., Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları, Sayı 30.

Somers-Hall, Henry (2016). *Deleuze'ün Felsefi Mirası: Birlik, Fark, Onto-Teoloji*., (Çev. Nur Erten). Cogito, sayı: 82.

Westphal, Merold (2004). *Transcendence and self-transcendence : on God and the soul*. Indiana University Press.